

ԻՆՉՈ՞Ւ ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՆ 1920 Թ. ՉԻ ՎԻՃԱՐԿԵԼ
ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՏԻՏՂՈՍԸ ԵՎ ՕՐԻՆԱԿԱՆ ՉԻ ՃԱՆԱՉԵԼ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՆԱՍՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում հիմնավորվում է այն դրույթը, որ XX դարում Անդրկովկասում Ադրբեջան անունով հայտնված հանրապետություններից ոչ մեկը չի կայացել ինքնորոշման ակտով և չի ունեցել իրավաբանորեն հաստատված սահմաններ: Նրանցից առաջինը Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԱԴՀ), ստեղծվել է Անդրկովկաս ներխուժած օտոմանյան զորքերի կողմից: Ազգերի լիզան մերժել է Լիզա ընդունվելու ԱԴՀ հայցը՝ անհիմն համարելով նրա տարածքային հավակնությունները թե՛ պատմականորեն, թե՛ ժողովրդագրորեն, նշելով նաև այդ տարածքներն առանձնացելու (ուրեմն և՛ սահմանները նշելու) անհնարինությունը: Պարզվել է, որ ԱԴՀ տարածքային հավակնությունների մասին անկախության հռչակագրի հիմքում դրված «կազմված Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից» բանաձևը որոշակիացման և դիտարկման ենթակա չէ: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետությանը (ՀՀ), Ազգերի լիզան չի վիճարկել Ռուսահայաստանի էթնիկական հայկական տարածքների վրա (ներառյալ Արցախը) ՀՀ տիրոջ, նշելով նաև ՀՀ ապագա տարածքների մասին կապելով այն Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի ուժի մեջ մտնելու հետ: ԱԴՀ-ն պատմությունը լքել է առանց ճանաչված սահմանների այն բանից հետո, երբ բոլշևիկյան 11-րդ Կարմիր բանակը 1920 թ. ապրիլի 28-ին մտել է Բաքու, վերացրել ԱԴՀ-ն և հիմնել Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը (Ադր. ԽՍՀ): Անդրկովկասյան Խորհրդային Հանրապետությունների սահմանների հարցը հայտնվել է քեմալական Թուրքիայի հետ գործարքների մեջ մտած Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության ձեռքում: 1920 թ. արդեն Խորհրդային Հայաստանի (ՀԽՍՀ) մաս

* **Ալեքսանդր Մանասյան** – փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության, տեսության և տրամաբանության ամբիոնի պրոֆեսոր

Александр Манасян – доктор философских наук, профессор кафедры истории, теории философии и логики ЕГУ

Alexandr Manasyan – Doctor of Philosophy, Professor at YSU Chair of History, Theory, and Logic of Philosophy

Էլ. փոստ՝ Manasyan-a22@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5971-6184>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 11.06.2024

Գրախոսվել է՝ 10.10.2024

Հաստատվել է՝ 15.12.2024

© The Author(s) 2024

ճանաչված Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը (Արցախը) խլվեցին ՀԽՍՀ-ից և մտցվեցին Ադր. ԽՍՀ սահմանները: Նախիջևանը՝ Կարսի (1921 թ.) պայմանագրով հովանավորության հանձնված տարածքի կարգավիճակով, իսկ Արցախը՝ Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության (ՌԿ(Բ)Կ) 1921 թ. հուլիսի 5-ի «որոշմամբ»՝ լայն մարզային ինքնավարության իրավունքով: Այդ «որոշումը» հայտնի է ոչ միայն նրանով, որ կապված է երրորդ երկրի կուսակցական մարմնի հետ, որը չունեւ տարածքային հարցեր լուծելու իրավասություններ, այլև նրանով, որ այն փաստորեն չի ընդունվել: Ստալինը կարդացել է որոշման տեքստը և, այն չդնելով քննարկման ու քվեարկության, փակել է Կոմբյուրոյի նիստը: ԽՍՀՄ տրոհման ընթացքում Բաքվում հայտարարել են Ադր. ԽՍՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու մասին՝ ճանաչելով այն ապօրինի կազմավորում, որ հայտնվել է Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Ադրբեջանի գավթման արդյունքում: Բաքվում հասկացել են Ադր. ԽՍՀ՝ իրենց կողմից ապօրինի ճանաչված կազմավորման սահմանների ճանաչման անհեթեթությունը: Դրա համար որոշել են այդ հարցում հավատարիմ մնալ ԱԴՀ ժառանգությանը: Խանգարում էր նրա տարածքային հավակնությունների՝ Ազգերի լիգայի կողմից մերժված՝ «կազմված Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից» բանաձևը, որի անիմաստ լինելը ակնհայտ էր: Դրա համար «Ադրբեջանական Հանրապետության անկախության մասին» Սահմանադրական ակտում (18 հոկտեմբերի 1991 թ.) Բաքուն այն փոխարինեց ուրիշ, բայց իրավաբանորեն ավելի անիմաստ դրույթով. «Պատմականորեն ձևավորված սահմաններում Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը միասնական է, անբաժանելի, անօտարելի» («Бакинскый рабочий, 7 նոյեմբերի 1991 թ.), որ սկզբունքորեն ենթակա չէ ո՛չ սահմանգատման, ո՛չ սահմանագծման: Այսպիսի «տարածքներով» և «սահմաններով» Ադրբեջանական Հանրապետությունը (Ադր. Հ) 1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին ներկայացավ Ալմա-Աթա, որպեսզի մտնի ԱՊՀ և իր համաձայնությունը տա Եվրոպական համայնքի այն պահանջներին, որ վերջինիս կողմից առաջադրվել էին 1991 թ. դեկտեմբերի 16-ին («Տասներկուսի հայտարարության» մեջ)՝ որպես Արևելյան Եվրոպայի և Եսխորհրդային տարածքի նորանկախ պետությունների ճանաչման պայմաններ: Եվրոպան աչք փակեց այն բանի առջև, որ Ադր. Հ-ն չի բավարարում իր կողմից առաջադրված պահանջներից և ոչ մեկին, և ըստ երևույթին խորհուրդ տվեց Բաքվին անցկացնել անկախության մասին հանրաքվե՝ զոնե այդպիսի ակտով որոշակիացնելու համար իր սահմանները: *Ադրբեջան* անվամբ պետությունների պատմության մեջ ինքնորոշման մասին առաջին այդ հանրաքվեն տեղի ունեցավ 1991 թ. դեկտեմբերի 29-ին: Մակայն հանրաքվեի դրված՝ «Դուք պաշտպանո՞ւմ եք Ադրբեջանական Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված «Պետական անկախության մասին» ակտը» հարցը ուժի մեջ թողեց պատմականորեն ձևավորված սահմանների մասին իրավական իմաստից զուրկ դրույթը: Ադր. Հ սահմանները մնացին անորոշ: Գիտակցելով իրավիճակի անհեթեթությունը՝ Բաքուն շրջանառությունից հանեց սահմանադրական ակտը՝ տեղադրելով այն նախագահական կայքում, տեքստից ջնջելով «պատմականորեն ձևավորված սահմաններում» բառերը:

Բանալի բառեր – *կովկասյան թաթարներ, Հայաստանի Հանրապետություն, Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն, Ազգերի լիգա, Ադրբեջանական Հանրապետություն, Արցախի Հանրապետություն, «Տասներկուսի» հայտարարություն*

Վերլուծությանը կանխատրվող նախաբան կամ Հայաստանի պատմական տիտղոսը Արևելահայաստանում՝ Արցախում հանդերձ

Հռոմեական անդրադարձ է Ղարաբաղյան հիմնախնդրին առնչվող այն հարցին, թե Անդրկովկասը Պարսկաստանից Ռուսական կայսրությանը անցնելուց հետո ինչպիսի զարգացումների արդյունքում է 1918 թ. հայտնվել *Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն* (ԱԴՀ) անվամբ կազմավորումը: Դիտարկվում են այն փաստարկները, որոնցով Ազգերի լիգան մերժել է իրեն անդամակցելու ԱԴՀ խնդրագիրը: Դրանք հաստատում են, որ նա այդ կազմավորման մեջ չի տեսել պետություն: Հարցը հրատապ է այն առումով, որ մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը (Ադր. Հ) 1991 թ. իրեն հռչակել է Լիգայի անդամ-պետություններից ոչ մեկի կողմից չճանաչված, Արցախում իշխանություն չունեցած այդ «պետության» իրավահաջորդը:

Նախ համառոտ ակնարկ Մեծ Հայքի տարածքների և հյուսիսարևելյան սահմանների մասին ըստ պատմական սկզբնաղբյուրների: Հունա-հռոմեական բազմաթիվ հեղինակներ այդ սահմանների մասին նույն բանն են պնդում. այն անցել է Քուռ գետով¹: Դա ոչ միայն հաստատում է այդ տեղեկության հավաստիությունը, այլև այն, որ հին ժողովուրդներն ու պետությունները Քուռարաքսյան միջագետքի արևելքի վրա ճանաչել են Հայաստանի տիտղոսը: Նույն է հաստատում համաշխարհային պատմագրությունը 428 թ. Մեծ Հայքի անկումին հաջորդած շրջանում: Բնական է, որ միասնական պետության անկումից հետո օտար (ու նաև հայ) պատմագիրները պետք է անդրադառնային հայկական անկախ պետականությունը վերականգնելու փորձերին: Հատուկ է եղել Արցախի տեղը այդ պայքարում:

Նշանակալից հանգրվանը, որին Արցախը հասել է արդեն իսկ 5-րդ դարի վերջերին, Արցախի և Ուտիքի նահանգներում Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ հայկական թագավորության հռչակումն էր: Բացառիկ իրադարձությունը, որ կատարվեց նրա իշխանության տարիներին, Աղվեն ամառանոցում 488 թ. Արցախի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի մասնակցությամբ կայացած յուրօրինակ սահմանադիր ժողովում «Սահմանադրություն կանոնականի» ընդունումն էր²: Իրավաբանաբանական նման բարձր մշակույթն է օգնել Արցախի

¹ Քսենոփոն Աթենացու (մ.թ.ա. մոտ 430 - 356 թթ.) «Անաբասիս» և «Կյուրոպեդիա», Դիոդորոս Սիկիլիացու (մ.թ. 90-23 թթ.) «Պատմական գրադարան», Ստրաբոնի (մ.թ.ա. մոտ 63 թ. - մ. թ. 20 թ.) «Պատմական հիշատակարաններ», Պլուտարքոսի (մ.թ. 45-127 թթ.)՝ «Զուգահեռ կենսագրություններ», Գայոս Պլինիոս (ավագ) Սեկունդոսի (մ.թ. 23 թ. - 79 թթ.) «Բնական պատմություն» աշխատություններում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի մասին հաղորդում են տեղեկություններ, որ վաղուց դարձել են հանրագիտարանային: Հելլենիզմի դարաշրջանի պատմիչներից առանձնանում են Ապպիանոս Ալեքսանդրացին (մ.թ. II դարի սկիզբ - II դարի 70-ական թթ.) իր «Հռոմեական պատմություն» երկով, Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսը (մոտավորապես 55-125 թթ.) իր «Տարեգրություններ» աշխատությամբ, Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոսը (շուրջ 155-235 թթ.) իր «Հռոմեական պատմություն» մեծածավալ աշխատությամբ:

² Հանրային կյանքում իրավահարաբերությունները կանոնակարգող այդ հիմնարար փաստա-

ժառանգական իշխանական տներին անկախ պետության բացակայության պայմաններում պահպանել երկրամասը վաչկատուն հորդանների՝ մեկը մյուսին հաջորդող արշավանքներից, մաս կազմել Բագրատունյաց թագավորությանը, որին Արաբական խալիֆայությունը ճանաչել է *Արմենիա* անունով³, մոնղոլների հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում օգնել Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը:

X-XI դարերում երկրամասի քաղաքական կենտրոնը տեղափոխվեց Խաչեն: Արցախ/Խաչենի իշխանապետությունները տարբեր կարգավիճակներով պահպանվեցին նաև մոնղոլական արշավանքների և դրանց հաջորդած շրջանում, երբ շրջանառվեց երկրամասի մեկ այլ՝ *Ղարաբաղ* անվանումը⁴: Ամենանշանավորը հինգ մելիքություններ միավորող, տարածաշրջանում լուրջ դերակատարություն ունեցած և որոշակի անկախությամբ օժտված *Խամսայի մելիքություններ (խամսա՝ արաբերեն հինգ)* կազմավորումն էր:

Հաջորդիվ հայկական մելիքությունները հայտնվեցին դեպի հարավ առաջացող Ռուսիայի շահերի դաշտում, որը Արցախի մեջ տեսավ Անդրկովկասի հարավում իր հենարանին: Հասկանալի է դառնում, թե ինչու ռուսական արքունիքը պիտի խոստանար Ղարաբաղի մելիքությունների հիմքի վրա վերստեղծել «Ռուսաստանից բացի՝ բոլորից անկախ» հայկական քրիստոնեական պետությունը⁵: Դա ոգևորեց արցախցիներին, և նրանք անհնարինն արեցին ի նպաստ ռուսների առաջխաղացման: 1724 թվականին Պետրոս Մեծի՝ դեպի հարավ ձախողված արշավանքից հետո պահանջվեց ավելի քան մեկ դար, որ 1828 թ. Անդրկովկասն ամբողջությամբ անցներ Ռուսաստանի տիրապետության տակ, և նրա կայսեր հրովարտակով ստեղծվեր Հայկական մարզը⁶:

Պատմական այս թռուցիկ ակնարկը ցույց է տալիս, որ Պարսկաստանից Ռուսաստանին անցած Արևելյան Հայաստանի տարածքներում հայ ժողովուրդը անկախ ու կիսաանկախ պետականությունների ձևով շարունակ պահպանել է օտարների կողմից ճանաչված իր տիտղոսը: Հայոց Արևելքում Վաչագան

թուղթը ամրապնդեց Հայաստանում հանրային կյանքի իրավական կարգավորվածության արդեն իսկ նախապատմություն ունեցող ավանդույթը, որով բացատրելի է դառնում հայկական ու համաշխարհային իրավական մտքի այնպիսի բացառիկ երևույթ, որպիսին Մշիթար Գոշի «Դատաստանագիրքն» է (1184):

³ Երբ 701 թ. արաբները գրավեցին Հայաստանը, իսկ այնուհետև Վիրքն ու Աղվանքը, նրանք հսկայածավալ այդ տարածքներից Խալիֆայության կազմում ձևավորեցին նոր վարչական միավոր՝ Արմինիա անունով:

⁴ Ղարաբաղ տեղանվան ստուգաբանության մասին տե՛ս **Манасян А.** Об этимологии топонима Карабах или о монгольском следе в карабахском диалекте // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, 2020, №3, էջ 61-73, http://www.ysu.am/files/07A_Manasyan_r.pdf

⁵ Տե՛ս Из ордера Ф.А. Потемкина П.С. Потемкину от 3 апреля 1783 г. // Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сборник документов. Т. IV, Ер., 1990, էջ 239:

⁶ Ինչպես Արցախի իշխանապետությունների հիմքի վրա հայկական պետության վերականգման գաղափարը, այնպես էլ Հայկական մարզ անվանումով վարչական միավորի ստեղծումը այդ տարածքներում հայ ժողովրդի պատմական տիտղոսի ճանաչման դրսևորումներ էին Ռուսական կայսրության կողմից:

Բարեպաշտի հիմնած թագավորությունը, Արաբական խալիֆայության կազմում Արմենիա կուսակալությունը, Բագրատունյաց թագավորությունը, Խաչենի իշխանությունը, Ղարաբաղի մելիքությունները, Խամսայի մելիքությունը, Ղարաբաղի խանությունը, Ռուսաստանի սահմաններում Հայկական մարզը լիիրավ կամ մասնակի իրավասություններով օժտված կազմավորումներ են եղել և այդ տարածքում հայ ժողովրդի պատմական իրավունքի կրողներ: Եվ այդ ողջ շրջանում Անդրկովկասում ո՛չ Ադրբեջան անվամբ պետական կամ վարչական կազմավորում է եղել, ո՛չ ադրբեջանցի էթնոսիմով ժողովուրդ:

Ռուսաստանի ազգային քաղաքականությունը Անդրկովկասում: *Կովկասյան թաթարներ կեղծ էթնոխմբի ձևավորումը*

Թվում էր՝ քրիստոնեական կայսրության կազմում հայոց արևելյան հատվածին ապահով կացություն է սպասում: Սակայն շուտով պարզվեց, որ կայսրությունը այլ նպատակներ է հետապնդում: Նախ նա մոռացավ Ղարաբաղի մելիքներին տված իր խոստումները և Արցախը նույնիսկ չներառեց Հայկական մարզի մեջ: Նրան պետք չէր ունենալ վարչական միավորներ էթնոսներից որևէ մեկի այնպիսի մեծամասնությամբ, որ հետագայում առաջ բերեր անկախանալու տրամադրություններ: Այդ նպատակով նա նոր գրաված հողերում մեկը մյուսի ետևից իրագործում էր վարչական վերաձևումներ, որոնց անուններից հանվում էին ազգային որակումները⁷: Ի վերջո երկրամասը XX դար մտավ վարչական հինգ նահանգների տեսքով՝ իրենց կենտրոնների անուններով՝ *Երևանի նահանգ, Թբիլիսիի նահանգ, Բաքվի նահանգ, Ելիզավետպոլի նահանգ, Քութայիսի նահանգ*: Այդպես էր կայսրությունը կանխում ազգային պետությունների ստեղծման փորձերը: Ընդ որում այդ հարցում կայսրությունը վտանգներ էր սպասում պետականության դարավոր փորձ ունեցող հայերից ու վրացիներից (մանավանդ՝ հայերից, որոնց խոստացել էր Ղարաբաղի մելիքությունների հիմքի վրա վերականգնել հայկական քրիստոնեական պետությունը)⁸: Ի դեպ, ռուսական արքունիքը անկախ պետության հավակնելու հարցում վտանգ չէր տեսնում իսլամադավան բնակչության մեջ: Վտանգավորը նրա համար այդ համայնքի պարսկամետությունն էր, և դրա լուծումը նա համարեց պարսկական հոգևոր ու մշակութային այն դաշտից հեռացնելը, որտեղ եղել էր

⁷ 1849 թ. Հայկական մարզի հիմքի վրա Երևանի նահանգի ձևավորման մասին տե՛ս Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VII, 1878, էջ 487:

⁸ Պատահական չէր, որ 1884 թ. Ալեքսանդր 3-րդ ցարի հաստատած «Հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին» կանոններով 1885 թվականին շուրջ 300 հայկական դպրոց փակվեց: Միայն բողոքների լայն ալիքի և Էջմիածնի վճռական դիմադրության շնորհիվ 1886-ին դպրոցները վերաբացվեցին: Հայերի նկատմամբ նույնպիսի անբարյացակամության դրսևորում էր «Հայկական եկեղեցական հողերը և գույքը հարքունիս բռնագրավելու մասին» 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը, որով օտարվում էին հայկ եկեղեցուն պատկանող հողերը: Եկեղեցու ու ժողովրդական զանգվածների ընդվզումը այդ օրենքի դեմ այնպիսի ծավալներ ընդունեց, որ Նիկոլայ 2-րդ ցարը 1905-ի օգոստոսի 1-ին այն չեղյալ հայտարարեց:

դարեր շարունակ: Դրա համար գործողության մեջ դրվեց տարածաշրջանի *ի-րանագերծման* հայտնի ծրագիրը: Ինչպես հետագայում պարզվեց, կայսրության որդեգրած այդ ուղեգիծը սկիզբ դրեց էթնոքաղաքական զարգացումների, որոնց հետ մերօրյա դեպքերը դրսևորում են պատճառահետևանքային անմիջական կապեր: Դրանք համառոտ շարադրմամբ ունեցան հետևյալ ընթացքը:

Նախ կայսրությունը հրաժարվեց տեղի իսլամադավան բնակչությանը *պարսկաստանցիք* անվանելուց, քանի որ դա նրան հուշում էր Պարսկաստանի հետ իր ծագումնաբանական կապը: Այդ համայնքը մյուսներից առանձնացնելով *մուսուլմաններ* կրոնադավանաբանական հատկանիշով՝ նա երկրատարածքի ժողովրդագրական պատկերը ներկայացնելու համար շրջանառության մեջ դրեց **«մուսուլմաններ-քրիստոնյաներ»** բանաձևը: Դրան հաջորդեց մեկ այլ քայլ: Նա իսլամադավան զանգվածի մեջ առանձնացրեց տեղի ոչ մեծաթիվ թյուրքերին, նրանց «կնքեց» *կովկասյան թաթարներ* անունով և օժտեց արտոնություններով՝ այդ խումբը մյուսներից ավելի գրավիչ դարձնելու համար: Հաշվարկն անվրեպ էր: Համայնքին ոչ միայն ոչ թյուրք հնաբնակներն էին միանում, այլև Իրանից թափանցող էթնիկապես տարախառն աշխատանքային միգրանտները (այսպես կոչված *օտխոդնիկները*՝ *отходники*)⁹: Ռուսական սահմանը միայն պաշտոնապես հատողների թիվը 1860-1890 թթ. կազմում էր տարեկան 25-30 հազար: Դա ժողովրդագրական գրոհ էր, որ փոխեց Արևելյան Անդրկովկասի դեմքը: 1890 թ. *կովկասյան թաթարներ* էթնիկապես անդեմ զանգվածը ամենամեծաթիվն էր: Փաստորեն, 4-5 տասնամյակում Ռուսաստանը որպես իր հենարան ձևավորեց մինչ այդ գոյություն չունեցած կեղծ, բայց և արտոնյալ համայնք: Շուտով նկատվեց նաև երկրամասի էթնոքաղաքական դեմքը *«մուսուլմաններ-քրիստոնյաներ»* կաղապարով ներկայացնելու աննպատակահարմարությունը: Բանաձևը վտանգավոր էր աճող ներհոսքով երկրամասում հաստատվող ռուսների համար, քանի որ ենթադրում էր քրիստոնյա ռուսների մասնակցությունը ապագա բախումներում, որոնց կայսրությունը պետք է դիմեր տարածաշրջանը կառավարելու համար: Ահա թե ինչու բնակչության ռուսական հատվածի չեզոքությունն ապահովելու համար *«մուսուլմաններ-քրիստոնյաներ»* բանաձևը փոխարինվեց տարածաշրջանի էթնոքաղաքական նկարագիրը բնութագրող նոր բանաձևով՝ *«մուսուլմաններ-հայեր»*: Այն մի կողմից ներկայացնում էր Արևելյան Անդրկովկասում քաղաքական զարգացումների գլխավոր գործոնները, մյուս կողմից՝ նախանշում բորբոքվելիք ապագա կոնֆլիկտների կողմերը:

Թվում էր՝ Անդրկովկասի իսլամադավան զանգվածի իրանագերծման ուղեգիծը ճիշտ էր ընտրված, և ճիշտ էին թվում սոցիալական շարժումների ավանգարդում հայտնված հայերին պատժելու համար 1905 թ. ռուսական հատուկ

⁹ Թեմային նվիրված հսկայական գրականություն կա: Տես, օրինակ, **Белова Н. К.** Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX - начале XX века // Вопросы истории N 10, октябрь 1956, էջ 112-121:

ծառայությունների հրահրած հայ-թաթարական բախումները, որոնցում նրանք թիկունքից պաշտպանում էին թաթարներին: Բայց այլ կարծիքի էր Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը, որը քաղաքական այդ ուղեգիծը սխալ որակեց, քանի որ դեպի Իրանը հակված գործոնի փոխարեն կայսրությունը կարճ ժամանակում ստեղծել էր իր համար ավելի վտանգավոր թյուրքամետ գործոնը¹⁰: Կովկասյան թաթարների շատ մտավորականներ, որոնք նախապես իրենց իրանական հանրության անդամ էին համարում, XX դարի նախաշեմին արդեն պանթյուրքական գործիչներ էին:

Էթնոքաղաքական գործընթացները կայսրության փլուզման պայմաններում

1917 թ. փետրվարյան հեղաշրջումից հետո Պետերբուրգում իշխանության եկած Ժամանակավոր կառավարությունը հետմիապետական Ռուսաստանի պետական կարգը որոշելու համար ձեռնամուխ եղավ շրջաններում պետական իշխանության նոր մարմինների ձևավորմանը և Սահմանադիր ժողով (ՍԺ) հրավիրելուն: 1918 թ. հունվարին գումարվեց ՍԺ-ի առաջին նիստը: Բայց երկրում իշխանության շուրջ կրքերը չէին հանդարտվում: Տեղերում իշխանությունը բոլշևիկների գլխավորությամբ գրավում էին բանվորագյուղացիական և զինվորական խորհուրդները: 1917 թ. մարտի 6-ին Բաքվում իշխանությունը խաղաղ ձևով անցավ բանվորների ու զինվորների խորհրդին, որը նույնօրվա 13-ին իրեն հայտարարեց բարձրագույն իշխանություն Բաքվում և իր կողմից վերահսկվող շրջաններում: Դրան զուգահեռ Ժամանակավոր կառավարության կողմից Թբիլիսիում ստեղծված Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն և 1918 թ. փետրվարի 18-ին որպես պետական կառավարման ռեգիոնալ մարմին գումարված Անդրկովկասյան սեյմը չճանաչեցին բոլշևիկների իշխանությունը: Մարտի 26-ին Սեյմը ձևավորեց կառավարություն և 1918 թ. ապրիլի 22-ին հռչակեց Ռուսաստանից անկախ Անդրկովկասյան Դեմոկրատական Դաշնային Հանրապետությունը (ԱԴԴՀ):

Ռուսաստանի տրոհման ընթացքին խոշոր տերությունները ոչ միայն հետևում, այլև միջամտում էին: Հատկապես ակտիվ էին Մեծ Բրիտանիան և Կայսերական Գերմանիան, որը մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը աջակցում էր Եռյակ դաշինքում իր դաշնակից Օսմանյան կայսրությանը՝ այդ թվում և վերջինիս կողմից նաև Անդրկովկասում իրագործվող Հայոց ցեղասպանությանը: Ստամբուլն աշխատում էր թույլ չտալ, որ Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատվի միասնական դաշնային կազմավորման ձևով: Նրա աջակիցները երկրամասում արդեն պանթյուրքականությամբ վարակված «Մուսավաթ» կուսակցությունը և նրա շուրջը համախմբված կովկասյան թաթարներն էին: ԱԴԴՀ-ն երկար կյանք ունենալ չէր կարող և չունեցավ: 1918 թ. մայիսի 26-ին Վրաստանը հռչակեց անկախություն, 27-ին Սեյմի մուսուլմանական թևն ընդունեց *Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն* (ԱԴՀ)

¹⁰ Տե՛ս «Красный архив», № 1, (26), М., 1928, էջ 118-120:

անվամբ անկախ պետություն հիմնելու որոշում, իսկ 28-ին Հայոց ազգային խորհուրդը որոշեց ընդունել Հայաստանի Հանրապետության անկախության մասին հայտարարություն:

Ազգերի լիգան Անդրկովկասի նորահռչակ պետությունների հարցում

Անդրկովկասյան ինքնահռչակ պետությունների միջազգային ճանաչումը աշխարհաքաղաքական բարդ վերափոխությունների պայմաններում էր ընթանում: Նրանք որպես ինքնիշխան պետություն ճանաչվելու տարբեր հնարավորություններ ունեին, և բնական է, որ ամեն կերպ աշխատում էին լուծել Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում ներկայացված լինելու հարցը: Տարածաշրջանում առաջին անգամ հայտնված ԱԴՀ-ն ամենից շատ արգելքներ պիտի հաղթահարեր: 1918 թ. դեկտեմբերին բարձր խորհրդաժողովին մասնակցելու համար ձևավորված պատվիրակությանը Փարիզ ներկայանալու թույլտվությունը ձգձգվում էր, և միայն 1919 թ. մայիսին այն ընդունվեց: Դրանից հետո դարձյալ կես տարի պահանջվեց, որպեսզի Դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհուրդը 1920 թ. հունվարի 10-ին որոշեր դե ֆակտո ճանաչել ԱԴՀ-ն և հունվարի 15-ին այդ մասին հայտներ նրա պատվիրակությանը: Խաղաղության խորհրդաժողովը ադրբեջանական պատվիրակությանը միայն 1920 թ. նոյեմբերի 1-ին թույլատրեց ներկայացնել Լիգայի անդամակցության խնդրագիր: Ազգերի լիգան 1920 թ. գործ ուներ Անդրկովկասում արդեն 1918-ին հռչակված նոր պետական կազմավորումների հետ: Դրանց գոյությունը Լիգան ընդունում էր որպես փաստ, և Փարիզում նրանց պատվիրակությունների ներկայությունը դրա արձանագրումն էր: Խնդիրն այն էր, թե այդ նոր կազմավորումները բավարարո՞ւմ են այն պահանջները, որոնք անհրաժեշտ են Լիգայի Կանոնադրության պայմաններով նրանց de jure ճանաչելու համար: ԱԴՀ դեպքը առանձնահատուկ էր տարբեր առումներով, և դրանցում գլխավորը նրա սահմանների անորոշությունն էր:

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Լիգայի 5-րդ կոմիտեն իր 4-րդ նիստում անդրադարձել է ԱԴՀ հարցին, որ հռչակվել էր «Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից կազմված» տարածքներում: Իրավունքի տեսակետից անիմաստ այդ ձևակերպումը նկատի ուներ Լիգայի 5-րդ կոմիտեն՝ իր որոշման առաջին կետով արձանագրելով. «Դժվար է ճշգրիտ որոշել այն տարածքների չափսերը, որոնցում այդ պետության կառավարությունը իրագործում է իր իշխանությունը»: Կոմիտեն դրան հավելել է նաև հարևան Վրաստանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության հետ ունեցած ԱԴՀ սահմանային վեճերը, որ թույլ չեն տալիս «...որոշել Ադրբեջանի ներկա սահմանները»¹¹, որոնցում Ադրբեջանի կառավարությունը իրագործում է իր իշխանությունը: Այս փաստերի հիման վրա Լիգայի 5-րդ կոմիտեն դեկտեմբերի 6-ին Ասամբլեային է ներկայացրել իր եզրակացությունը, որով մերժվում է Լիգային անդամակցելու ԱԴՀ հայցադիմումը:

¹¹ St' u League of Nations. Letter from the President of the Peace Delegation of the Republic of Azerbaijan. Assembly Document 20/48/206, էջ 2:

Քաղաքական բնույթի ոչ մի անդրադարձ Լիգայի 5-րդ կոմիտեն չի արել: Սակայն բերված փաստերից բխում են Լիգային ԱՂՀ անդամակցության արգելքը հիմնավորող հարցադրումներ, որոնց մասին Լիգայի Գլխավոր քարտուղար Էրիկ Դրամոնդը նշել է 1920 թ. նոյեմբերի 24-ին ԱՂՀ հայցին ի պատասխան տված իր Հուշագրի «Իրավաբանական նկատառումներ» բաժնում: Գլխավոր քարտուղարը նշում է, թե արդյո՞ք 1918 թ. մայիսին այդ հանրապետության հռչակումը և 1920 թ. նրա դե ֆակտո ճանաչումը մի քանի պետությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի կողմից բավարար է, որ, ըստ Ազգերի լիգայի Կանոնադրության 1-ին կետի, Ադրբեջանը համարվի դե յուրե «լրիվ ինքնակառավարվող պետություն» (ԱՄՆ-ն նույնիսկ դե ֆակտո չճանաչեց ԱՂՀ-ն): Հարցի բացասական պատասխանը բխում էր Գլխավոր քարտուղարի Հուշագրից և Լիգայի 5-րդ կոմիտեի ընդունած որոշումից, որոնք հանձնվել են ԱՂՀ խնդրագիրը ներկայացրած պատվիրակությանը: Եվ որպես Լիգայի որոշման ամբողջացում՝ Էրիկ Դրամոնդը իր փաստարկները ավարտում է այն հարցադրմամբ, թե Լիգա ընդունվելու խնդրագիրը ներկայացրած պատվիրակությունը ունի՞ արդյոք լիազորություններ նման դիմում ներկայացնելու Ազգերի լիգա: Եվ այնուհետև, ինչպես Լիգայի գլխավոր քարտուղարն է ընդգծում, ի վիճակի՞ է արդյոք այդ կառավարությունը կատարել պարտավորություններ և տալ Լիգայի անդամակցությունից բխող երաշխիքներ¹²:

Բացի այս բոլորից՝ Լիգայի Կանոնադրությունը խստագույնս պահանջում էր հայցատու պետություններից Լիգա ընդունվելու դեպքում կատարել բոլոր այն պարտավորությունները, որոնք պարտադիր են կազմակերպության անդամ պետությունների համար: Թվում էր, թե Ադրբեջանի անդամակցության հայցը մերժելու Լիգայի 5-րդ կոմիտեի ընդունած որոշման և նրա Գլխավոր քարտուղարի Հուշագրում բերված փաստարկները բավարար են մերժման ակտը ամբողջացնելու համար, և Լիգան պատմական փաստարկներին չի անդրադառնա: Բայց ԱՂՀ դեպքում խնդրատուի առնչությանը երկրատարածքի պատմությանը տրվել է հատուկ նշանակություն:

Պատմական տիտղոսի հարցը ԱՂՀ հայցը մերժելու փաստարկներում

Ազգերի լիգային անդամակցելու ԱՂՀ դիմումը մերժելու փաստարկների մեջ պատմական տիտղոսի բացակայությանը հատուկ կարևորություն է տրված: 1920 թ. նոյեմբերի 24-ին Լիգայի Գլխավոր քարտուղար Էրիկ Դրամոնդի վերը նշված Հուշագրում առաջին հերթին հիշատակվում է հավակնած տարածքների նկատմամբ հայցողի հենց պատմական տիտղոսի/իրավունքի բացակայության փաստը: Գլխավոր քարտուղարը շեշտում է, որ ԱՂՀ-ի հավակնած 40 000 քառ. միլ (64 000 քառ. կմ) այդ տարածքը երբևիցե անկախ պետության կարգավիճակ չի ունեցել և եղել է խոշոր տերությունների՝ Մոնղոլիայի,

¹² St' u Assembly Document 20/48/108, էջ 4:

Պարսկաստանի, Ռուսաստանի մաս: Նույն փաստարկի ծավալման շրջանակում Լիգայի Գլխավոր քարտուղարը ընդգծում է. «Նոր հանրապետության համար ընտրված *Ադրբեջան* անվանումը այնպիսին է եղել, ինչպիսին և հարևան պարսկական երկրամասին է»¹³:

Թվում է՝ Լիգան արձանագրել է սույլ «Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասի» նկատմամբ հայցորդի պատմական տիտղոսի բացակայության փաստը: Սակայն պատմությանը կատարած ժլատ այդ հղումից հետևում են հարցեր, որոնց պատասխանները չկային ո՛չ ԱՂՀ հռչակագրում, ո՛չ Լիգայի անդամության հայցով Բաքվի ներկայացրած խնդրագրում: Դրամոնդի Հուշագրում նշված այդ փաստը կոնֆլիկտների կարգավորման գործընթացներում պատմության ու իրավունքի կապի կարևորության մասին է խոսում, որը իր նշանակությունը չի կորցրել նաև մեր օրերում:

Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում արդեն գոյություն չունեցող ԱՂՀ-ի պատվիրակության ղեկավար Ա. Թոփչիբաշևը Լիգային անդամակցելու հայցադիմումի մերժման կապակցությամբ կազմակերպության առաջին ասամբլեայի նախագահ Գ. Հիմանսին հղված իր բացատրական նամակում¹⁴ շրջանցել է հենց պատմական տիտղոսի հարցը և քննարկման նյութ դարձրել այն, թե իբր Ազգերի լիգան մերժել է ԱՂՀ-ին իր շարքերն ընդունել միայն այն պատճառով, որ Խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակը դեռևս 1920 թ. ապրիլի 28-ին է վերացրել ԱՂՀ-ն, ինչը կասկածներ է հարուցում, թե տալով և՛ այդ պետության փախուստի մեջ գտնվող կառավարությունը ում է ներկայացնում: Ա. Թոփչիբաշևի բացատրությունները անհետևանք են մնացել, քանի որ նրա հակափաստարկը, թե իբր բոլշևիկների իշխանությունը տարածվում է միայն Բաքվում և նրա հարակից շրջաններում, և որ ԱՂՀ կառավարությունը վերահսկում է հանրապետության մեծ մասը, ուղղակի կեղծ էր, և դա հանուրին հայտնի էր: Ի դեպ, Ա. Թոփչիբաշևի 100 տարի առաջ բերած այդ կեղծ փաստարկը շարունակում են շրջանառության մեջ պահել Բաքվի մերօրյա վերլուծաբանները¹⁵:

Եվ այսպես, պատմությունը Լիգայի դիրքորոշման մեջ ներբերվել է պատմական տիտղոսի մասին հարցադրմամբ, որը ինքնին բացառիկ դրվագ է ԱՂՀ կապակցությամբ Լիգայի մոտեցումներում: Պարզվում է, որ ոչ միայն դա, այլև 1918-1920 թթ. ԱՂՀ ասպարեզ իջնելու հետ կապված անցքերը օրակարգային են հենց մեր օրերում: ԱՂՀ կայացմանը վերաբերող այդ «մանրութներում» հատուկ տեղ ունի նրա «ծննդյան վկայականը»՝ 1920 թ. ապրիլի 27-ին ընդունված Անկախության հռչակագիրը:

¹³ League of Nations. Memorandum by the Secretary General on the Application for the Admission of the Republic of Azerbaijan to the League of Nations. Assembly Document 20/48/108, p. 2.

¹⁴ St' u Архив Лиги Наций (ЛНА), Женева, Швейцария (п. 28, дос. 8466, док. 9440)

¹⁵ St' u **Маммадов И., Мусаев Т.** Армяно-Азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. Тула, 2007, 192 էջ:

ԱՂՀ անկախության հռչակագրի համառոտ նկարագիրը

Նախաբանում արձանագրելով, որ Ռուսական կայսրության փլուզումը «Ադրբեջանին հրամայաբար թելադրում է... որ Ադրբեջանի ժողովուրդները դուրս բերվեն ներքին ու արտաքին այն ծանր իրավիճակից, որի մեջ նրանք հայտնվել են», այնուհետև իբրև թե «համաժողովրդական քվեարկությամբ ընտրված Ադրբեջանի մուսուլմանական ազգային խորհրդի» (ԱՄԱԽ) անունից հռչակագիրը առաջին կետով հայտարարում է, որ «այսուհետ Ադրբեջանի ժողովուրդները հանդիսանում են ինքնիշխան իրավունքների կրողներ, և Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից կազմված Ադրբեջանը՝ լիիրավ ինքնիշխան պետություն»:

Հռչակագիրը չի տալիս Հարավային ու Արևելյան Անդրկովկասին «Ադրբեջան» անունը վերագրելու որևէ հիմնավորում. երկրատարածքի պատմությունը չգիտեր այդ անունով ո՛չ աշխարհագրական տարածք, ո՛չ վարչական միավոր, ո՛չ էլ այդ էթնոնիմով հանրությո՛ւն: Չկարևորելով այդ հանգամանքը՝ փաստաթղթի հեղինակները այնուամենայնիվ գիտակցել են նոր պետությունը հռչակող ԱՄԱԽ-ի լեգիտիմության կարևորությունը՝ հատուկ նշելով, որ հռչակագրի համար իրավաբանորեն պատասխանատու այդ մարմինը ընտրված է համաժողովրդական քվեարկությամբ: Նշել են, սակայն որևէ հղում չեն արել այդ քվեարկության տեղին, ժամանակին և արդյունքներին: Ակնհայտ է՝ փաստի չգոյության պատճառով: Բազմազգ Արևելյան Անդրկովկասում նման քվեարկություն լինել չէր կարող: Հայերը, ուղիները, ռուսները չէին կարող մուսուլմանական ազգային խորհուրդ ընտրել և չեն ընտրել: Մայիսի 27-ին (հենց հռչակագրի ընդունման օրը) Մեյմի իսլամադավան պատգամավորների ժողովում մուսուլմանական ազգային խորհուրդ ձևավորելը ոչ մի հիմք չէր տալիս պնդելու, որ այն ստեղծվել է Արևելյան և Հարավային Անդրկովկասի ժողովուրդների համընդհանուր քվեարկությամբ: Ավելին՝ «**մուսուլմանական ազգային խորհուրդ**» անվամբ որևէ մարմին գոյություն ունենալ չէր կարող: Այն կարող էր լինել միայն *մուսուլմանական* կամ միայն *ազգային*, քանի որ իսլամի տեսակետից «մուսուլմանական» և «ազգային» եզրույթները անհամատեղելի են: Միով բանիվ, անհայտ է մնում, թե ով և որտեղ է հռչակել Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն անվամբ այդ կազմավորումը:

Ադրբեջան անունով առաջին անգամ հայտնվող նորագոյացությունը *ադրբեջանցի* անունը կրող էթնոս չուներ, որպեսզի նշվեր որպես տիտղոս: Դրա համար հռչակագիրը հայտարարում է՝ «այսուհետ Ադրբեջանի **ժողովուրդները** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Մ.) հանդիսանում են ինքնիշխան իրավունքների կրողներ»: Այս ձևակերպումը այլ մեկնաբանություն չունի, քան այն, որ տիտղոսակիր ազգ չունեցող նոր պետության բոլոր ժողովուրդները հավասարապես նրա

հիմնադիրները և ինքնիշխանության կրողներն են¹⁶: Տիտղոսակիր ազգի բացակայության պատճառով առաջին անգամ հայտնվող պետության տարածքները սահմանվեցին աշխարհագրական սկզբունքով՝ «Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից կազմված»¹⁷: Եթե նույնիսկ անտեսվի պետության սահմանները որոշելու նման եղանակի անիմաստ լինելը, անշրջանցելի է մնում այն փաստը, որ հռչակագրի ընդունման պահին ԱԴՀ-ն որևէ վերահսկողություն չունեի նաև Լեռնային Ղարաբաղում, որին ինքը հավակնում էր՝ հակառակ այն բանին, որ այն Անդրկովկասի արևելքում չէր գտնվում:

Ազգերի լիգայի հինգերորդ կոմիտեի որոշումը Լիգային անդամակցելու Հաստատանի Հանրապետության (ՀՀ) հայցի վերաբերյալ

Ազգերի լիգան ՀՀ-ի դեպքում չի տեսել նրա տարածքային պահանջները մերժելու իրավական արգելքներ: Եվ հարցը ոչ միայն այդ տարածքներում պատմականորեն ճանաչված տիտղոս ունենալու փաստն էր, այլև այն, որ ՀՀ տարածքները հռչակվել էին հայկական գավառներով՝ ըստ էության էթնիկական սահմաններով: Դրանց օրինականությունը իրավունքի տեսակետից անկասկած էր, ինչը հիմք է հանդիսացել, որ Լիգան 1920 թվականի դեկտեմբերի 10-ին չվիճարկի Ռուսահայաստանի տարածքներում ՀՀ տիտղոսը: Ավելին, Լիգայի 5-րդ կոմիտեն իր պարտքն է համարել նշել, որ 1920 թ. մայիսին ՀՀ տարածքը կազմել է 26 130 քառ. մղոն (70 551 քառ. կմ), և որ քննարկման ընթացքում գտնվող Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայեթների և Տրապիզոնի վիլայեթի մի մասի վրա նրա տիտղոսի ճանաչման դեպքում այն պիտի կազմի 80 880 քառ. մղոն (214 000 քառ. կմ.): Դրանց հիմքում իրավունքի տեսակետից Հայոց ազգային խորհրդի ընդունած ՀՀ անկախության մասին հռչակագրի անխոցելի բնույթն էր: Ահա 1920 թ. մայիսի 28-ին ՀՀ անկախության մասին Հայոց ազգային խորհրդի ընդունած որոշման հիման վրա մայիսի 31-ին հրապարակված Հռչակագիրը՝ «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով և Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրության

¹⁶ Արևելյան Անդրկովկասում հայերն առանձնանում էին երկրամասի տնտեսական ու մշակութային պատմության մեջ իրենց ներդրումով, իրենց քաղաքական կշռով:

¹⁷ Դժվար չէ քողագերծել երկրատարածքի համար աշխարհագրական անձանոթ անունով պետություն հիմնելու նպատակները: Անդրկովկասում նոր թուրքական պետություն ստեղծելու համար պատմական արմատներ ունեցող ժողովուրդներից որևէ մեկի անունը որպես տիտղոս օգտագործելը թուրքի համար ընդունելի չէր: Նպատակահարմար չէր նաև Ռուսական կայսրության կողմից ստեղծված *կովկասյան թաթարներ* նորահայտ էթնոկոնգլոմերատի անվանը դիմելը, որը նույնիսկ դեռ կարգին կայունացած չէր: Աշխարհագրական անվանումը թույլ է տալիս շրջանցել այդ խութերը և բնիկ ժողովուրդների թուրքացման քաղաքականությունը շարունակել «Ադրբեջան», «ադրբեջանցի» քողածածկերի տակ: Նույն այդ հնարքը կիրառվել է նաև խորհրդային տարիներին, երբ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունը անվանվել են աշխարհագրական սկզբունքով:

հանդեպ՝ Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն»¹⁸։ Իրավունքի տեսակետից ասված է հստակ։ Լիզան անվիճելի է դիտել ՀՀ անկախությունը հռչակող մարմնի ինքնությունը և այն սկզբունքը, որով սահմանվում են հռչակվող պետության տարածքները։

Ինչպե՞ս է մերոյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը (Ադր. Հ) 1991 թ. դարձել 1918-1920 թթ. ԱԴՀ իրավահաջորդը, և իրավական ի՞նչ հետևանքներ դառնի

ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում, 1991 թ. օգոստոսի 30-ին ընդունվել է Ադրբեջանական Հանրապետության «Պետական անկախության վերականգման մասին» հռչակագիրը, որով հայտարարվել է, որ Բաքվում հրաժարվում են «Միութենական Հանրապետության ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքի¹⁹ համաձայն անկախություն ձեռք բերելուց և վերականգնում են 1918-1920 թթ. գոյատևած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը՝ դառնալով նրա իրավահաջորդը։ 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին Բաքուն իրավահաջորդության հետ կապված հարցերը մանրամասնել է «Ադրբեջանական Հանրապետության անկախության մասին» սահմանադրական ակտում²⁰։ Այդ փաստաթղթի առաջին հոդվածով Խորհրդային Ադրբեջանը դիտվում է որպես 1920 թ. Խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակի կողմից Ադրբեջանի գավթման հետևանքով հիմնված ապօրինի կազմավորում (իհարկե շրջանցում են այն փաստը, որ վերջինս հիմնել է տարածաշրջան ներխուժած թուրքական բանակը), երկրորդ կետով Ադրբեջանական Հանրապետությունը հայտարարվում է 1918-1920 թթ. Ադրբեջանական Հանրապետության իրավահաջորդ, երրորդ հոդվածով Ադրբեջանին վերաբերող մասով ուժը կորցրած է հայտարարվում 1922 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ կազմավորման մասին պայմանագիրը։ Հետին թվով խմբագրվել են 1918 թ. ԱԴՀ անկախության հռչակագրում տեղ գտած փաստական ու իրավական անհեթեթությունները, Բայց և ստիպված են եղել ավելացնել նորերը։ ԱԴՀ-ն հռչակած «Ադրբեջանի մուսուլմանների ազգային խորհուրդի» անվանումից հանվել է «մուսուլմանների» բառը։ Բայց դա չի շտկել իրադրությունը, քանի որ այն ժամանակ ադրբեջանական ազգ չի եղել, որ գոյություն ունենա ադրբեջանական ազգային խորհուրդ։ Ակտում փոխվել է Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության անվանումը՝ այն դարձնելով ուղղակի Ադրբեջանական Հանրապետություն։ Երկուսին էլ տվել են նույն անվանումը, որպեսզի իրավահաջորդության ակտը համոզիչ դառնա։

¹⁸ Հայոց պատմություն, հատոր 4, գիրք առաջին։ Եր., 2010, էջ 11։

¹⁹ Տե՛ս Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» от 3 апреля 1990 года. Ведомости Съезда народных депутатов СССР, 199, N 13, էջ 252։

²⁰ Տե՛ս Газета «Бакинский рабочий», 7 ноября 1991 г.

Սահմանադրական ակտում տեղ գտած կեղծիքները հատուկ անդրադարձի նյութ կարող են լինել: Մեր թեմայի տեսակետից թերևս ամենից զավեշտականն այն ուղղումն է, որով Բաքուն փորձել է հստակեցնել տարածքային իր պահանջները: ԱՂՀ հռչակագրի՝ «Արևելյան ու Հարավային Անդրկովկասից կազմված» ձևակերպմանը դիմելը նպատակահարմար չէր, քանի որ հանրայնորեն հայտնի էր իրավունքի տեսակետից դրա անիմաստ լինելը: Սահմանադրական ակտը այն փոխարինել է նոր՝ իրավունքի տեսակետից ավելի անհեթեթ, սահմանազատման ու սահմանագծման չենթարկվող, աշխարհագրորեն իմաստագուրկ դրույթով՝ «Պատմականորեն ձևավորված սահմաններում Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը միասնական, անբաժանելի ու անձեռնմխելի է»:

Այսպիսի «սահմաններով» է 1991 թ. նոյեմբերի 21-ին Բաքուն ներկայացել Ալմա-Աթա: Եվրոպական համայնքը, որ դեկտեմբերի 16-ին հռչակել էր հետխորհրդային տարածքում իր կողմից նորանկախ պետությունների ճանաչման չափանիշների մասին հայտարարությունը, չնկատեց, որ Ադրբեջանական Հանրապետությունը չի բավարարում այդ չափանիշներից և ոչ մեկին, և դեկտեմբերի 30-ին շուտափույթ որոշեց ճանաչել այդ անհայտ տարածքներով ու սահմաններով նորագոյացությունը: Ամենայն հավանականությամբ, ԵԱՀԿ-ի խորհրդով է 1991 թ. դեկտեմբերի 29-ին Բաքուն կազմակերպել անկախության հանրաքվե՝ իր տարածքները ճշտագրելու համար: Դա Անդրկովկասում *Ադրբեջան* անունով հայտնված կազմավորումներում առաջին հանրաքվեն էր, և հենց այդ ակտով Ադր. Հ-ն կարող էր ձեռք բերել օրինական տարածքներ ու սահմաններ: Բայց այդ՝ հանրաքվեն ևս նրան սահմաններ չտվեց, քանի որ մասնակիցները պետք է հավանություն տային կամ մերժեին տարածքների վերաբերյալ սահմանադրական ակտի իրավաբանորեն անիմաստ այդ բանաձևին՝ «Պատմականորեն ձևավորված սահմաններում Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը միասնական, անբաժանելի ու անձեռնմխելի է»: Անհայտ է մնում, թե կոնկրետ ինչ սահմաններ է Բաքուն հայտարարել անձեռնմխելի, կամ ինչ սահմաններ էին ճանաչել հանրաքվեի մասնակիցները: Նույնը վերաբերում է Եվրոպական համայնքին, որը հանրաքվեից անմիջապես հետո որոշեց ճանաչել Ադրբեջանական Հանրապետությունը և պաշտպանել նրա «պատմականորեն» ձևավորված անհայտ սահմանների անձեռնմխելիությունը:

Լավագույն դեպքում, առաջին անգամ տեղի ունեցած այդ հանրաքվեի աշխարհագրությունը (Բաքվի վարչական վերահսկողության տակ գտնվող բնակավայրերը, որտեղ կայացել է հանրաքվեն) կարող էր դառնալ Ադր. Հ սահմանների որոշման հիմք: Եվ այդ դեպքում պարզ է դառնում, որ այդ հանրապետությունը 1991 թ. դեկտեմբերին սահմաններ է ձեռք բերել առանց Արցախի Հանրապետության, քանի որ մինչ այդ՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին, օրինաբար անկախություն ձեռք բերած Արցախը չի մասնակցել այդ հանրաքվեին:

Հարց. Ինչո՞ւ տարածքների հարցում Բաքուն մի անհիմաստ ձևակերպումը փոխարինում է մեկ այլ ավելի անհիմաստ ձևակերպմամբ:

Պատասխան. Եթե օրինական հիմքեր ունենար, դրանց կդիմեր: Չկա՛ն:

АЛЕКСАНДР МАНАСЯН – Почему Лига наций в 1920 г. не оспаривала титул Республики Армения в Восточной Армении и не признала законными территориальные притязания Азербайджанской Демократической Республики. – В статье обосновывается тезис о том, что ни одна из республик, появившихся в XX веке в Закавказье под названием *Азербайджан*, не состоялась актом самоопределения и не имела юридически установленных границ. Первая из них - Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) – была создана в 1918 г. вторгшимися в Закавказье оттоманскими войсками. Лига наций отказала просьбу АДР о вступлении в ее ряды, признавая ее территориальные притязания не обоснованными ни исторически, ни демографически, и отмечая невозможность определения ее территорий (а значит и границ). Оказалось, что формула **«состоящая из Восточного и Южного Закавказья»** Декларации о независимости АДР, которая легла в основе территориальных ее притязаний, не поддавалась верификации. Что касается Республики Армения (РА), Лига не оспаривала ее титул на этнически армянских (включая Арцах) территориях Российской империи и отметила будущие территории РА после вступления в силу арбитражного решения Вудро Вильсона. АДР покинула историю без признанных территорий и границ, когда XI Красная армия Советской России 28 апреля 1920 г. вошла в Баку, упразднила АДР и обосновала Азербайджанскую Советскую Социалистическую Республику (Аз. ССР). Определение границ закавказских советских республик оказалось у вошедшего в сговор с кемалистской Турцией правительства Советской России. В 1921 году уже признанные как территории Советской Армении (Арм. ССР) Нахичевань и Нагорный Карабах (Арцах) были отторгнуты от Арм. ССР и включены в границы Аз. ССР. Нахичевань - по Карсскому договору (1921 г.) со статусом под покровительственной территории, а Арцах - по «решению» Кавказского бюро Российской Коммунистической (большевистской) партии (далее - Кавбюро РКП/б/) (5 июля 1921 г.) со статусом национальной автономии с широкими правами. Это «решение» известно не только тем, что исходило от партийного органа третьего государства, не имевшего права на решение территориальных вопросов, но и тем, что оно фактически не было принято. Сталин прочел текст и не поставив его на обсуждение и голосование закрыл заседание Кавбюро. В ходе распада СССР в Баку декларировали об отказе от правопреемства Аз. ССР, признав ее незаконным образованием, появившимся в результате аннексии Азербайджана. В Баку понимали нелепость признания законными границ Аз. ССР, которую они считали незаконным образованием. Потому решили в этом вопросе остаться верными наследию АДР. Мешала отвергнутая Лигой наций формула ее территориальных притязаний: **«состоящая из Восточного и Южного Закавказья»**, несостоятельность которой была очевидной. В Конституционном акте «О государственной независимости Азербайджанской Республики» (18 октября 1991 г.) Баку ее заменил другой, но юридически более бессмысленной формулой: «Территория Азербайджанской Республики в исторически сложившихся границах едина, неделима, неотчуждаема» (Газета «Бакинский рабочий», 7 ноября 1991 г.), принципиально не поддающаяся ни делимитации, ни демаркации. С такими «территориями» и «границами» Азербайджанская Республика (АР) 21 декабря явилась в Алма-Ату, чтобы вступить в СНГ и дать согласие на требования Европейского Сообщества, выдвинутых ею 16 декабря 1991 г. в «Заявлении двенадцати» в качестве критериев признания новых государств Восточной Европы и постсоветского пространства. Европа закрыла глаза на то, что АР не удовлетворяет ни одному из этих критериев и видимо советовала Баку проводить референдум о независимости, чтобы хотя бы таким актом

определить границы. Этот первый референдум о независимости в истории образований с названием «Азербайджан» состоялся 29 декабря 1991 года. Но вынесенный на референдум вопрос «Вы поддерживаете Конституционный акт, принятый Верховным Советом Азербайджанской Республики «О государственной независимости?» оставил в силе лишенный юридического смысла тезис об исторически сложившихся границах. Границы АР остались не определенными. Поняв нелепость ситуации, Баку снял из обращения Конституционный акт, поместил его в президентском сайте, устранив из текста слова «в исторически сложившихся границах».

Ключевые слова: Кавказские татары, Республика Армения, Азербайджанская Демократическая Республика, Лига наций, Азербайджанская Республика, Республика Арцах, Заявление «двенадцати»

ALEXANDER MANASYAN – *Why the League of Nations in 1920 did not challenge the title of the Republic of Armenia in Eastern Armenia and did not recognize the territorial claims of the Azerbaijan Democratic Republic as legitimate.* – The article substantiates the thesis that none of the republics that appeared in the 20th century in Transcaucasia under the name *Azerbaijan* were established by an act of self-determination and did not have legally established borders. The first of them - the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) - was created in 1918 by Ottoman troops invading Transcaucasia. The League of Nations refused the ADR's request to join its ranks, recognizing its territorial claims as unfounded either historically or demographically and noting the impossibility of defining its territories (and therefore its borders). It turned out that the formula “consisting of Eastern and Southern Transcaucasia” of the Declaration of Independence of the ADR, which formed the basis of its territorial claims, could not be verified. As for the Republic of Armenia (RA), the League did not challenge its title in the ethnically Armenian (including Artsakh) territories of the Russian Empire and marked the future territories of the RA after the entry into force of the Woodrow Wilson arbitration award. The ADR left history without recognized territories and borders when the XI Red Army of Soviet Russia entered Baku on April 28, 1920, abolished the ADR and founded the Azerbaijan Soviet Socialist Republic (Az SSR). The determination of the borders of the Transcaucasian Soviet republics was left to the government of Soviet Russia, which had entered into an agreement with Kemalist Turkey. In 1921, Nakhichevan and Nagorno-Karabakh (Artsakh), already recognized as territories of Soviet Armenia (Armenian SSR), were torn away from Armenian SSR and included within the borders of Az. SSR. Nakhichevan - according to the Treaty of Kars (1921) with the status of a protected territory, and Artsakh - according to the “decision” of the Caucasian Bureau of the Russian Communist (Bolshevik) Party with the status of national autonomy with broad rights (July 5, 1921). This “decision” is known not only because it came from a third state party body that did not have the right to resolve territorial issues, but also because it was not actually adopted. Stalin read the text and, without putting it up for discussion and voting, closed the meeting of the Caucasian Bureau. During the collapse of the USSR, Baku declared its refusal to inherit Az. SSR, recognizing it as an illegal entity that emerged as a result of the annexation of Azerbaijan. Baku understood the absurdity of recognizing the legal borders of Az. SSR, which they considered an illegal entity. Therefore, we decided to remain faithful to the heritage of the ADR in this matter. During the collapse of the USSR, Baku declared its refusal to inherit Az. SSR, recognizing it as an illegal entity that emerged as a result of the annexation of Azerbaijan. Baku understood the absurdity of recognizing the legal borders of Az. SSR, which they considered an illegal entity. Therefore, they decided to remain faithful to the heritage of the ADR in this matter. The formula for its territorial claims, rejected by the League of Nations, was in the way: “**consisting of Eastern and Southern Transcaucasia**”, the inconsistency of which was obvious. In the Constitutional Act “On State Independence of the Azerbaijan Republic” (October 18, 1991), Baku replaced it with another, but legally more meaningless formula: “The territory of the Azerbaijan Republic

within the historically established borders is united, indivisible, inalienable” (Newspaper “Baku Worker”, 7 November 1991), fundamentally not amenable to either delimitation or demarcation. With such “territories” and “borders”, the Republic of Azerbaijan (AR) came to Almaty on December 21 to join the CIS and agree to the demands of the European Community put forward by it on December 16, 1991, in the “Statement of the Twelve” as recognition criteria for new states of Eastern Europe and the post-Soviet space. Europe turned a blind eye to the fact that Azerbaijan does not satisfy any of the criteria it put forward and apparently advised Baku to hold a referendum on independence in order to at least determine the borders with such an act. This first referendum on independence in the history of entities called “Azerbaijan” took place on December 29, 1991. But the question submitted to the referendum, “Do you support the Constitutional Act adopted by the Supreme Council of the Republic of Azerbaijan “On State Independence?” left in force the thesis about historically established borders, devoid of legal meaning. Realizing the absurdity of the situation, Baku removed the Constitutional Act from circulation, placing it on the presidential website, removing the words “within historically established borders” from the text.

Key words: *Caucasian Tatars, Republic of Armenia, Azerbaijan Democratic Republic, League of Nations, Republic of Azerbaijan, Republic of Artsakh, Statement of the “Twelve”*